

Тема 1. Витоки психології як науки.

1. Психологія і давньогрецька міфологія Психологія — наука, що вивчає психічну діяльність людини. На думку ряду психологів, протягом багатьох століть ця наука була галуззю описових знань. Психологічні знання виступали побічним продуктом діяльності лікарів, філософів, фізіологів та ін. Пояснення природи виникнення психічних явищ завжди викликало певні труднощі. Термін психологія у перекладі з грецької означає “вчення про душу”. Об’єктом вивчення психології є найскладніша сфера життєдіяльності людини — психіка. Складність її як явища, зумовлена тим, що вона є вищим продуктом біологічного та суспільного розвитку живих істот. Функціональний бік психіки — це засіб орієнтування організму в навколишньому світі й регулятор поведінки в динамічних умовах середовища. Психічна активність людини спрямовується на різні об’єкти. Задовольняючи свої матеріальні (органічні) та духовні потреби як важливу умову життя, вона шукає й отримує з навколишнього природного та соціального середовища необхідні для цього джерела, здобуває знання, планує особисті дії, визначає засоби та шляхи їх здійснення, напружує сили, щоб досягти поставленої мети, переживає успіхи та невдачі. Усе це становить психічну діяльність людини, яку вивчає наука психологія. Найперші з відомих уявлень про душу відносяться до архаїчного суспільства (міфологічний період) і позначаються терміном анімїзм. Анімїстичні уявлення про душу наближали її до повітря, тобто пов’язували з матерією. Міфологічне про душу повністю підпадало під уявлення про фатум, невідтворність задалегідь визначеної долі, протистояння якій — марна справа. Свідомість людини характеризувалася як синкретизм — первісне злиття людини зі світом та суспільним оточенням. Найдавніші спроби науково пояснити психіку зафіксовані у давньоєгипетському папірусі — “Пам’ятці мемфіської телеології” (кінець 4 тис. до н. е.), де вперше описується механізм психічної діяльності. Центральним органом визнано серце людини, яке “усякій свідомості дає підніматися”. При цьому мова повторює усе “замислене серцем”. Слід зауважити, що у стародавніх китайських медичних книгах (наприклад, у “Книзі про внутрішнє” — VIII ст. до н. е.) головним органом, або “князем тіла”, з яким пов’язана психічна діяльність, також названо серце. Пізніше було встановлено зв’язок психічної функції з мозком. У давньокитайських медичних працях закладається вчення про темперамент. За основу китайські, а також індійські лікарі брали три елементи — подібне до повітря начало “ці”, жовч та слиз. Залежно від домінуючого елемента вирізняли три типи людей: а) сильні, хоробрі, схожі на тигра (з домінуванням жовчі); б) рухливі, неврівноважені, як мавпи (з домінуванням “ці”); в) малорухливі, повільні (з домінуванням слизу). Світова психологія зародилася в ученнях стародавніх мислителів, 11 філософів і лікарів Заходу і Сходу, але родоначальницею сучасної західної психології є Греція, так само як і більшості термінів цієї дисципліни. Перші праці з історії психології датуються VII ст. до н. е. — це роботи філософів еллінізму. Попередники

багатьох сучасних теорій мають саме таке походження. Так, емпіризм Д. Локка спочатку був присутній у міркуваннях Демокріта, Епікура і Аристотеля, а когнітивна психологія мала своїх попередників в скептицизмі і вірі в раціоналізм, яку демонстрували Піфагор, Демокрит, Анаксагор, Сократ, Платон і Аристотель. Платон наголошував на взаєминах природи і виховання (природи і культури), і його інтуїтивне трактування ролі сновидінь у психіці набагато передбачило концепцію несвідомого З. Фрейда. Він стверджував, що під час сну душа звертається до зовнішніх і внутрішніх впливів і висловлює бажання, які не визначилися в активному стані бадьорості. Роздуми Платона про тіло і його відносини зі світом розуму, бажань і відчуттів містять дивовижне інтуїтивне передбачення пізніших наукових поглядів. Так, уявлення Аристотеля вплинули на рішення багатьох проблем у галузі психології. Відомий філософ описав п'ять відчуттів і зміст свідомості, зазначаючи при цьому, що розум є божественним, а отже, — священним. Прикладна психологія також бере свій початок в епоху еллінізму. Ідеї Платона і Аристотеля були не тільки теоретичними, а й зачіпали соціальне і політичне життя. Філософи вказували на можливість використання психологічного знання для поліпшення якості життя, намагалися його застосувати для встановлення взаємин між жителями Афін та між громадянами і державою у таких сферах, як законодавство, освіта, добробут, права людини. Олімпійські ігри надихнули ідеєю взаємодії душі і тіла й існували в межах соціальної системи, яка значно вплинула на процес інтеграції особи і самоактуалізації її громадян. Явища сновидінь, екстазу, сомнамбулізму, смерті, летаргічного сну, викликаючи стійкий подив у первісної людини, були причиною виникнення уявлень про існування душі поряд з її тілом. Згодом окремі психічні здібності і душа загалом уособлюються в образах міфології (Псюхе, Мнемозіна, Гіпнос та ін.), що є несвідомою проекцією фантазії. Проектовані назовні властивості людини відшліфовуються віками й тисячоліттями, набувають пластичності у казках, анекдотах, історіях, легендах, сказаннях. 12 Навіть своєю назвою наука психологія зобов'язана грецькій міфології. Уперше слово “психологія” ввів німецький філософ Христіан Вольф (1679–1754 рр.) у своїх книгах “Раціональна психологія”, “Емпірична психологія” (Годфруа Ж. Что такое психология. — М., 1992). Досліджуючи взаємозв'язок психології та давньогрецької міфології, А. Шмельова зазначає, що ім'я Психеї (Псюхе) перекладається як “метелик, подих, душа”. Психея — героїня міфу. Це чарівна земна дівчина неперевершеної краси, яку покохав Купідон (Амур), син Афродіти (Венери). Вже у IV–V ст. вона стала уособленням людської душі (у давні часи душа уявлялася у вигляді птаха, диму, метелика, що залишають тіло людини після смерті). Психея смертна, але отримавши безсмертя, вона перетворюється на символ людської душі, яка, на думку грецьких філософів, до свого земного втілення живе у тісному спілкуванні з добром і красою, — душі, яка шукає свій ідеал. Греки вважали цей міф зразком істинного кохання, вищим виявленням людської душі. У творі відображене вічне прагнення людської душі до всього піднесеного, до краси,

яка надає людині вище щастя і блаженство, проте показані і її низькі інстинкти та пристрасті. На думку автора, іменами героїв давньогрецької міфології і античної літератури названі різні психічні явища. Згідно з концепцією З. Фрейда, пам'ять отримала свою назву на честь давньогрецької музи Мнемозіни, а назви несвідомим комплексам дали імена Нарциса, Едіпа і Електри. І хоча практично всі психологи з легкістю оперують поняттями “едіпів комплекс” і “комплекс Електри”, не всі вони читали трагедії Софокла і Еврипіда “Цар Едіп” і “Електора”. Більшість психологічних термінів, використовуваних у сучасній західній психології — грецького і латинського походження. Наприклад: Аграфія — порушення письма внаслідок різних розладів мовлення. Гіпотеза — компонент процесу мислення, що направляє пошук рішення задачі. Індивідуальність — неповторність, унікальність властивостей людини. Креативність — творчі можливості (здібності) людини, які можуть виявлятися у мисленні, відчуттях, спілкуванні, окремих видах діяльності, характеризувати особу загалом. 13 Темперамент — закономірне співвідношення стійких індивідуальних особливостей особи, що характеризують різні сторони динаміки психічної діяльності. Характер — індивідуальне поєднання стійких психічних особливостей людини, що зумовлюють типовий для певного суб'єкта спосіб поведінки в певних життєвих умовах і обставинах. Отже, те, що нині називається психологічним знанням, знанням про душу, знанням про людину, її поведінку, вчинки, думки, з'явилося у глибоку давнину й існувало впродовж усього періоду розвитку світових цивілізацій і нерозривно пов'язано з усіма пластами людської культури. Для майбутнього психолога цей культурологічний контекст становить фундаментальне підґрунтя, на якому і буде побудовано професійне знання.

2. Історія розвитку психології. Етапи становлення психології як науки
Початкові уявлення про психіку пов'язувалися з анімістичними поглядами первісних людей, які вважали, що все на світі має душу. Душу вони тлумачили як загадкову сутність, що керує усіма живими і неживими істотами. Перші спроби пояснити психічні явища, не опираючись на надприродні сили, були зроблені вже у Стародавньому світі — Єгипті, Китаї, Індії, Греції. Учені знаходять їх у стародавньому єгипетському папірусі “Пам'ятка мемфіської теології” (4 тис. до н. е.), в текстах стародавніх індійських вед, зокрема в Упанішадах (1 тис. до н. е.), та китайських медичних книгах (VIII ст. до н. е.). І давні єгиптяни, і китайці органом психіки вважали серце. З появою філософських учень намагання теоретично осмислити сутність людської душі починає посідати одне з головних місць. Перші спроби давньогрецької філософії з'ясувати сутність психічного були наївно-матеріалістичними. Так, іонійські філософи, шукаючи матеріальні основи буття, намагалися вивести з нього душу. Фалес із Мілета (624–548 рр. до н. е.) вбачав ці основи у воді, Анаксімен (588–524 рр. до н. е.) — у повітрі, а Геракліт із Ефеса (540–484 рр. до н. е.) — у вогні. “Світ єдиний з усього, — стверджував Геракліт, — не створений ніким із богів і ніким із людей, а був,

є і буде вічно живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає”. Ці погляди грецьких мислителів поступово навели на думку про загальну одухотвореність матерії. 14 Демокріт із Абдери (460–370 рр. до н. е.) як і його учитель Левкіпп (500–440 рр. до н. е.), Епікур (341–270 рр. до н. е.), римський філософ і поет Тіт Лукрецій Кар (99–55 рр. до н. е.) та інші уявляли душу як сукупність маленьких кулястих і дуже рухливих атомів. Просякуючи тіло, вони надають йому руху. Демокріт першим створив теорію пізнання на основі розрізнення чуттєвих і розумових знань. Понад дві тисячі років тому видатний давньогрецький мислитель Сократ (470–399 рр. до н. е.) на фронтоні дельфійського храму написав: “Пізнай самого себе”. Цей заклик залишається актуальним і в наш час, спрямовуючи пошуки вчених на розкриття людської психіки. У давній грецькій філософії знайшли своє відображення й ідеалістичні погляди на сутність психіки. Так, засновник філософського ідеалізму Платон (427–347 рр. до н. е.) зазначав, що основу буття становлять незмінні і вічні ідеї, блідим відбитком яких є матеріальний світ. Людська душа до свого земного існування перебуває у світі ідей, споглядає їх, а після смерті знову повертається у надчуттєвий світ. Те, про що згадувала душа до переселення у тіло, і породжує знання. Ідеї в душі не виникають під впливом навколишніх речей і явищ. Платон як основоположник дуалізму в психології, розглядає тіло та психіку як два самостійні та антагоністичні начала. Цей дуалізм подолав давньогрецький філософ Аристотель (384–322 рр. до н. е.) у своїй праці “Про душу”. Критикуючи платонівську теорію душі, він вказав на необхідність дослідного підходу до вивчення психічної діяльності, вважаючи, що душа є невід’ємним началом лише органічного життя, а не всього матеріального світу. Поступово поняття “душа” дослідники стали застосовувати не до всіх життєвих виявів, а лише до психічних явищ, що сприяло виникненню поняття про свідомість. У III ст. до н. е. александрійські лікарі Герофіл (нар. прибіл. 300 р. до н. е.) та Еразистрат (прибіл. 300–240 рр. до н. е.), відкривши нерви, стверджували, що не тіло загалом, а лише його окремі органи (нерви, мозок) нерозривно пов’язані з психікою. Римський лікар Клавдій Гален (129–199 рр. до н. е.) при тлумаченні душі використовував термін “пневма”. На його думку, периферична пневма поєднується з центральною, унаслідок чого душа стає здатною розпізнавати тілесні зміни. Такий підхід ще більше наближав до трактування свідомості як головного феномена психіки. В епоху Середньовіччя церква, підпорядкувавши собі всі форми ідеології, поставила знання на службу вірі. Завдяки працям давньо- 15 грецького філософа Платона та християнського теолога Августина Аврелія (354–430 рр.) поняття “свідомість” набуло ідеалістичного тлумачення. Вважалося, що душа є місцем зосередження знань, і її можна пізнавати лише шляхом інтроспекції (самопостереження). Попри утиски, гоніння церкви і в ці часи поступово нагромаджується матеріал про анатоμο-фізіологічні особливості людського організму. Вагомий внесок у розвиток науки зробили арабські вчені Авіценна (Ібн Сіна) (980–1037 рр.) і Аверроес (Ібн-Рушд) (1126–1198 рр.). Авіценна на основі досягнень східної медицини створив матеріалістичне вчення про

психіку. Так, афекти він пов'язував із тілесними змінами. Його дослідженнями було закладено основи майбутнього асоціативного експерименту. Аверроес, видатний знавець надбань Аристотеля, доводив, що той не визнавав індивідуального безсмертя душі, акту створення світу, потойбічного життя, і спрямував тлумачення психічних процесів у матеріалістичне русло, пов'язуючи їх із процесами фізіологічними. З XVIII ст. розпочинається нова епоха в розвитку психологічного знання. Для неї є характерною спроба осмислити духовний світ людини із загальнофілософських позицій без експериментальної основи. У вченні видатного французького мислителя Рене Декарта (1596–1680 рр.) зародилося поняття про рефлекс, як закономірну відповідь організму на зовнішній вплив. Людину він розглядав як “живу машину”, в якій усі життєві процеси, у тому числі й психічні, зумовлені зовнішніми впливами, як робота годинникового механізму спричинена вагою годинникових гир. Декарт дійшов висновку про повну відмінність між тілом і душею: “Тіло за своєю природою завжди подільне, а душа неподільна”. Проте душа здатна породжувати в тілі рух. Він наголошував на провідній ролі свідомості й мислення, акцентуючи їх своєрідність. Це суперечливе дуалістичне вчення породило певні труднощі: як пов'язані в тілі людини фізіологічні і психічні процеси. З вирішенням цієї складної психофізичної проблеми мислитель не справився. Однак його ідеї мали значний вплив на подальший розвиток психології загалом та її методів зокрема. Дуалізм Декарта — роздвоєння і відрив духовного від матеріального, психічного і фізичного — намагалися подолати у своїх роботах англійський філософ Томас Гоббс (1588–1679 рр.) і голландський філософ Бенедикт Спіноза (1632–1677 рр.). Матеріаліст Т. Гоббс зводив психічне до фізичного, духовне до матеріального. 16 Унаслідок розвитку наукових знань про людську психіку поновому почали розглядати предмет вивчення психології. У XVII ст. психологія перестає бути наукою про душу і стає наукою про свідомість. Під впливом математики німецький мислитель ГотфрідВільгельм Лейбніц (1646–1716 рр.) уперше в історії науки вжив поняття “несвідома психіка”. Він розмежував перцепцію (неусвідомлене сприймання) і апперцепцію (усвідомлене сприймання, що включає увагу і пам'ять), водночас пропонуючи розглядати психічне життя не як арифметичну суму, а як інтеграл, що перебуває у безперервному розвитку. На зміну раціоналізму XVII ст., згідно з яким тільки розум дає істинне знання, у XVIII ст. приходять емпіризм і сенсуалізм. Емпіризм — напрям теорії пізнання, що на протигагу раціоналізмові проголошує єдиним джерелом і критерієм пізнання чуттєвий досвід, недооцінюючи значення логічного аналізу і теоретичних узагальнень. Сенсуалізм — напрям у теорії пізнання, що визначає відчуття єдиним джерелом знань. Основоположником емпіричної психології, що спирається на знання, був англійський філософ Дж. Локк (1632–1704 рр.). На його думку, досвід має два джерела: діяльність зовнішніх органів чуття (зовнішній досвід) і внутрішню діяльність розуму (внутрішній досвід). Людина народжується на світ без будь-яких ідей, її душа нагадує чисту дошку (*tabula rasa*), на якій досвід виводить свої письмена. Двоякість учення Д. Локка про

зовнішній і внутрішній досвід стимулювала розвиток як матеріалістичних, так ідеалістичних концепцій учіння — цілеспрямованого засвоєння знань, умінь, навичок соціального досвіду з метою наступного використання їх у практичному житті. У XVIII ст. у зв'язку з новими відкриттями особливостей нервової системи, які здійснили швейцарський лікар Альбрехт фон Галлер (1708–1777 рр.) і чеський анатом Іржі Прохаска (1749–1820 рр.), визріло вчення про психіку як функцію мозку. Його започаткували французькі матеріалісти, які вважали, що мислення розпочинається із зовнішніх вражень, а закінчується думкою, яка виражена словами. Між мисленням і думкою відбуваються невідомі процеси у мозку. На початку XIX ст. англійський невролог Чарлз Бет (1774–1842 рр.) та французький фізіолог Франсуа Мажанді (1783–1855 рр.), вивчаючи відмінності між чуттєвими і руховими нервами, запровадили в науковий обіг поняття “рефлекторна дуга”, яке пояснювало найпростіші форми рухових реакцій. Для набуття психологією наукової самостійності важливу роль відіграло створення Вільгельмом Вундтом (1832–1920 рр.) в 1879 р. у Лейпцигському університеті Германії, першої у світі лабораторії експериментальної психології, яку він сам очолив. В особистості В. Вундта сконцентрувалися об'єктивні суперечності науки, що породили кризову ситуацію у галузі знань про людину. В. Вундт отримав медичну освіту і спочатку працював у галузі фізіології, а потім у галузі філософії. Можливо, пошук шляхів вирішення суперечностей своїх власних знань відіграв не останню роль у тому, що психологія була визначена як наука про свідомість людини, яка повинна вивчатися експериментально. Основним дослідницьким методом було вибрано метод інтроспекції (самопостереження). Мета дослідження полягала в отриманні даних про структуру свідомості через виділення “чистих” елементів свідомості, в короткий термін було створено експериментальну базу, організовано випуск психологічного журналу, покладено початок періодичним форумам психологів світу — проведенню міжнародних психологічних конференцій. У Вундтівському інституті (що переіменований надалі в лабораторію) було створено міжнародну школу з підготовки професійних психологів, яка забезпечила можливість формування світової організаційної структури психологічної науки. Науковий напрям цієї школи отримав назву структуралізм. Таким чином, психологія як самостійна наука існує близько півтора століття, хоча коріння її сягають у глиб віків. У історії становлення психології як науки виокремлюють чотири етапи розвитку наукового розуміння природи психіки та предмета психології. Як видно з табл. 1, етапи становлення психології мають свою структуру. На I етапі, (цей етап починається приблизно п'ять тисячоліть тому і закінчується на початку нашої ери) психічна реальність представлялась поняттями дух, душа. Вони розглядалися як двійники тіла, що живе власним життям і покидає тіло під час сну, смерті, непритомності. 18 Таблиця 1 Етапи становлення психології як науки Час виникнення Провідне поняття Стисле визначення I етап Десятки тисячоліть до н. е. Кінець IV тис. до н. е. Психологія як наука про душу Душа в архаїчному розумінні. Двійник тіла, що живе власним життям

та покидає тіло під час сну, смерті, непритомності. Нематеріальна, незалежна від тіла пізнавальна та життєдайна основа. В античну епоху ототожнювалася з атомом, вогнем, повітрям II етап XVII ст. Психологія як наука про свідомість Починає розвиватися з виникненням природничих наук. Властивість думати, відчувати, бажати назвали свідомістю. Основним методом вивчення вважалося спостереження людиною за самим собою та опис фактів III етап Друга половина XIX — початок XX ст. Психологія як наука про поведінку Завдання психології — спостереження за тим, що можна безпосередньо побачити, а саме: за поведінкою, вчинками, реакцією людини. Сукупність реакцій у відповідь на зовнішні подразники. Мотиви, які викликають учинки, не беруться до уваги IV етап XX ст. Психологія як наука, що вивчає факти, закономірності і механізми психіки Сформувалася на основі матеріалістичного погляду на світ. Соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, яка формується і виявляється у предметній діяльності та спілкуванні. Містить комунікаційні, мотиваційні, характерологічні, самосвідомісні, інтелектуальні, досвідні, психофізіологічні властивості суб'єкта творчої діяльності 19 Зародилися перші психологічні уявлення ще у Стародавньому світі у зв'язку зі спробами мислителів того часу дати відповідь на запитання: що таке душа? Були виділені два підходи до вивчення сутності душі — матеріалістичний та реалістичний. Прихильник матеріалістичного підходу Демокрит першим висуває розгорнуту теорію пізнання на основі розрізнення чуттєвого та розумового знання. Він стверджував, що душа складається з рухливих атомів, що приводять тіло у рух, а зі смертю тіла гине і душа. Відомому вислові Сократа “Пізнай самого себе” розуміється аналіз у процесі спеціальної діяльності (“маевтика” — пошук істини шляхом постановки запитань) моральних норм людської поведінки. Все це давало можливість по-новому зрозуміти душу. Мислитель розглядав її як сукупність психічних властивостей індивіда, який діє відповідно до розуміння моральних ідеалів. Прихильник реалістичного підходу, засновник філософського ідеалізму Платон, навпаки, стверджував, що душа безсмертна. Виходячи із сократівського методу діалектики та з тлумачення Піфагором числа як першопричини всього існуючого та основи світового порядку, він створив учення про незмінні й вічні “ідеї”. З них утворюється незримий, вищий світ, що лежить по той бік природи. Платон є засновником так званого дуалізму в психології, згідно з яким матеріальне і духовне, тілесне і психічне розглядаються як два самостійних та антагоністичних начала. Значний внесок в античну психологію зробив Аристотель. У своєму трактаті “Про душу” він виклав систему психологічних понять на основі об'єктивного і генетичного методів. Згідно з його уявленнями душа є безтілесною сутністю живого тіла, за допомогою якої людина відчуває і мислить. У III–V ст. завдячуючи працям Платона й Августина Аврелія, усі знання вважалися вміщеними в душу, яка здатна до самопостереження, самопізнання, розуміння власної діяльності та набуття, таким чином, внутрішнього досвіду. Цей досвід відрізняється від досвіду зовнішніх органів чуття. Такий погляд було названо інтроспекціонізмом. У

середньовічній Європі душа розглядається в основному як божественне, надприродне джерело, що керує людиною в її пошуках вищого смислу життя. Найбільшим поштовхом у розвитку психологічних поглядів дала система Фоми Аквінського (1225–1274 рр.) — томізм, який орієнтувався на вчення Аристотеля. 20 Водночас накопичуються і знання про анатомо-фізіологічні особливості організму людини як однієї з матеріальних основ функціонування психіки. Слід наголосити на діяльності арабських учених та особливо видатного діяча епохи Відродження Леонардо да Вінчі (1452–1519 рр.). На II етапі (XVII–XIX ст.) завдяки розвитку природничих наук склалися більш близькі до наукових уявлення про людину. Вони засновані на розумі, а не на вірі. На цьому етапі велике значення приділяється розумінню психології, як науки про свідомість. Свідомістю називали сукупність мотиваційних, пізнавальних та емоційних властивостей індивіда. Проте поняття “душа” остаточно замінили поняттям “свідомість” лише на початку XX ст., коли психіку було визнано як одну із функцій організму, а її визначення увійшло складовою у вивчення життєвих процесів. Цей етап у становленні психології пов’язують із розвитком природничих наук у XVII ст., коли провідні вчені того часу намагалися сформулювати нові уявлення про світ і людину, розглядаючи психологію як науку про свідомість. Так, французький учений Р. Декарт, у своїх працях зробив спробу розкрити механізми поведінки людини, використовуючи як аналог закони механіки. Душа, за Декартом, прирівнювалася до свідомості як здатності індивіда через самоспостереження чи інтроспекцію, отримувати знання про власні психічні явища. Переломною епохою у розвитку поглядів на психіку стало XVII ст. Нідерландський філософ Б. Спіноза вважав, що свідомість — таке саме реальне явище, як і матерія. Його психологічні погляди формувалися під впливом механіки, оптики, геометрії. Одна з теорем його твору “Етика” проголошувала, що “порядок і зв’язок ідей такі самі, як і порядок і зв’язок речей”. Б. Спіноза був радикальним представником детермінізму, тобто вчення про об’єктивний, закономірний взаємозв’язок та взаємозумовленість речей, процесів і явищ реального світу. Великий внесок у розвиток психології на цьому етапі зробив і Г. Лейбніц, що розглядав питання про співвідношення фізіологічного і психічного. Завдяки англійському філософу і педагогу Дж. Локку в психології з’явилося поняття асоціації — зв’язку між явищами, за якого виникнення одного з них спричинює появу іншого. В науці поширюється думка, що головний закон психології — це закон асоціації (зв’язку) ідей. При цьому асоціанізм стає одним із провідних напрямів психології. Саме це поняття було покладене в основу асоціативної психології Д. Гартлі (1705–1757 рр.), у межах якої стверджувалося, що нервова система підлягає фізичним законам і, отже, явища свідомості утворюються завдяки асоціації (механічного зв’язування) більш простих елементів. На активний характер відображення психікою об’єктивної реальності вказував Г. Коніський (1717–1795 рр.). Г. Сковорода (1722–1794 рр.) необхідною умовою пізнання дійсності вважав пізнання людиною себе, своєї сутності. III етап (наприкінці XIX — на початку XX ст.) пов’язаний з

остаточним формуванням психології як окремої науки та розробкою і впровадженням методу психологічного експерименту (1879 р.). У цей час психологія усе більше зосереджується на дослідженнях поведінки людини, виникає уявлення про психіку як поведінку. Система уявлень індивіда про себе, що регулює його стосунки з іншими людьми, ставлення до себе, образ власного “Я” з притаманними йому когнітивними, емоційними та емоційно-вольовими компонентами. Наприкінці XIX ст. психіка людини дедалі чіткіше пов’язується із свідомістю, пізніше — з особистістю. Початком наступного етапу становлення психології як самостійної експериментальної науки можна вважати 60–70-ті роки XIX ст., коли в психологію прийшов експеримент. Розвиток експериментальної психології пов’язують, насамперед, з німецьким ученим В. Вундтом. Хоча ще у 1860 р. Г. Фехнер (1801–1887 рр.) завершив свою працю “Елементи психофізики”, в якій практично були представлені результати емпіричного вивчення психології відчуттів. Видатний учений І. Сеченов (1829–1905 рр.) у праці “Рефлекси головного мозку” стверджував, що “всі акти свідомого та несвідомого життя за способом походження є рефлекси”. Спираючись на вчення про рефлекси, він розробив програму створення об’єктивної психології, яка має ґрунтуватися на об’єктивному методі спостереження за еволюцією індивідуальної поведінки. Однак його рефлекторна модель психіки не була експериментально доведена. Рефлекторну лінію розуміння психіки було продовжено вже у XX ст. І. Павловим (1849–1936 рр.), який експериментально розробив і довів учення про дві сигнальні системи. На його думку, тварини 22 керуються у своїй поведінці зоровими, слуховими, нюховими образами, що слугують для них сигналами певних безумовних подразників. Уся психічна діяльність тварин, формування в них умовних рефлексів здійснюються на рівні першої сигнальної системи (“перші сигнали”). Рефлекторне вчення І. Сеченова та І. Павлова мало великий вплив на подальший розвиток психологічних поглядів, сприяло виникненню нових наукових течій. На середину і другу половину XIX ст. припадає період становлення психології як самостійної науки. Під впливом дарвінізму, вчення про рефлекс, психофізіології органів чуття, психофізики, досліджень часу реакції та асоціанізму постають програми побудови психології як дослідницької науки. IV етап (XX ст.) характеризується значним розширенням можливостей психології: виникають нові напрями, школи теоретичної та практичної психології; психоаналіз, індивідуальна психологія, аналітична психологія, гештальтпсихологія, когнітивна психологія

Тема 2. Основні напрями і підходи психологічної науки

На IV етапі становлення виникають нові напрями, школи теоретичної та практичної психології (табл. 2). Формуються нові школи та течії психології, серед яких структурна школа Е. Тітченера, вюрцбурзька школа О. Кюльпе, К. Марбе, К. Бюлера, О. Зельца, функціоналізм американських психологів В. Дžeme, Дж. Дьюї, Г. Керр, Р. Вудворт,

біхевіоризм, гештальтпсихологія, фрейдизм.

На зламі XIX–XX ст. виникають такі галузі психологічної науки, як експериментальна, диференціальна, дитяча і педагогічна психологія, психотехніка. На основі накопичених експериментальних даних, праць І. Сеченова, І. Павлова, З. Фрейда та інших видатних учених було зроблено висновок про неможливість обмеження предмета психології однією свідомістю, використання асоціацій як універсальної категорії, що пояснює всю психічну діяльність. Це привело до виникнення у XX ст. кількох напрямів психології, кожний з яких по-своєму визнає, що саме має вивчати ця наука: поведінку, несвідоме та ін.

Стан сучасної психології визначають такі її основні напрями, як: гештальтпсихологія, біхевіоризм, психоаналіз, генетична психологія, когнітивна психологія, гуманістична психологія, діяльнісний підхід. Одним із найзначущих для розвитку психології XX ст. напрямів є психоаналіз, засновником якого вважають австрійського психолога і психіатра З. Фрейда (1856–1939 рр.). Психоаналіз ґрунтується на ідеї про те, що поведінка людини визначається не тільки її свідомістю, а й несвідомими потягами і бажаннями, серед яких відомий психолог вважав, насамперед, прагнення до любові й водночас — до смерті, руйнування. Він розглядав психічне життя людини як багатогранне явище, глибинним рівнем якого виступає несвідоме, що має сексуальну та агресивну складові. Перша є джерелом психічної енергії (лібідо) і перебуває у конфлікті зі свідомістю. Унаслідок цього конфлікту особистість — також багаторівневе явище, інстанціями якого є: Ід, Его і супер-Его. Ід — носій інстинктів, що підкоряється принципу задоволення; Его — підпорядковане принципу реальності; супер-Его — носій моральних норм, що виконує функцію критики, витоки якої сягають ще дитячих вражень.

Принцип реальності і принцип задоволення несумісні між собою, тому особистість завжди перебуває у стані напруження, від якої рятується за допомогою механізмів психологічного захисту: витіснення (переведення того, що не відповідає принципу реальності, у зміст несвідомого), проекція (перенесення власних переживань на об'єктивну реальність), регресія (повернення на більш ранню стадію розвитку), сублімація (різні форми розрядки лібідо) тощо. Несвідоме виявляється у свідомості опосередковано — у вигляді обмовок, описок, помилок пам'яті, сновидінь. Ід часто є причиною неврозів — нестійких розладів нервової діяльності.

Вторинний шар психіки — Его (Я) — призначений узгоджувати потяги Ід з вимогами реального світу, що представлені в Супер-Его (над Я) — носії моральних стандартів.

Погляди З. Фрейда вийшли за межі психології й позначилися на стані розвитку різних форм культури XX ст. Створений ним напрям започаткував психологічну допомогу людині і тим утвердив

психологію як науку, що має свою реальну практику.

Вчення З. Фрейда продовжили його учні. Так, центральною ідеєю А. Адлера (1870–1937 рр.), творця індивідуальної психології, є теза про несвідоме прагнення людини до досконалості, що визнається переживанням почуття неповноцінності й необхідністю його компенсації.

25

За К. Юнгом (1875—1961 рр.), відповідно до принципів створеної ним аналітичної психології, психічний розвиток особистості загалом визначається колективним несвідомим — архетипами, що зберігають досвід людства.

У подальшому в межах психоаналізу було висунуто гіпотезу про те, що людиною рухають не тільки біологічно задані потяги й інстинкти, а й набуті: прагнення до безпеки (К. Хорні, 1885–1952 рр.);

уявлення себе і міжособистісних відносин, що склалися у дитинстві (Г. Саллівен, 1892–1942 рр.); вплив соціальних і економічних факторів (Е. Фромм, 1900–1980 рр.); прагнення до ідентичності, психічного здоров'я особистості (Е. Еріксон, 1920–1990 рр.).

Найвідомішою школою, що сформувалася в Америці наприкінці XIX — на початку XX ст., став біхевіоризм. Його фундатори визнавали предметом психології не свідомість, а поведінку. Видатний біхевіорист Дж. Вотсон (1878–1958 рр.) за основу своєї експериментальної програми взяв павловську схему рефлексів та бехтерєвську реактологію і започаткував дослідження навичок — автоматизованих дій, сформованих шляхом багаторазових повторень. Законами формування навичок пояснювалось утворення різноманітних психічних явищ. Було також виявлено спільні для людини і тварини закономірності наочіння — засвоєння набутого досвіду. Девізом біхевіоризму він оголосив діяду “стимул–реакція”.

Наукова програма Дж. Вотсона ґрунтувалася на схемі S→R, відповідно до якої зовнішній вплив, чи стимул (S), породжує певну поведінку організму, або реакцію (R). Звідси випливає, що досить дібрати потрібний стимул, аби отримати необхідну поведінку. Поняття

внутрішнього, психічного світу людини, як “свідомість”, “переживання” та інші вважалися такими, що не підлягають об’єктивному вивченню.

Поведінка будувалася на секреторних та м’язових реакціях, детермінованих зовнішніми стимулами. У зв’язку з цим Дж. Вотсон вважав людину стимул-реактивною машиною. Він висунув план перебудови суспільства на основі біхевіористської схеми, за якою, маніпулюючи зовнішніми подразниками, можна “виготовити” людину з будь-якими константами поведінки.

Еволюція цього напрямку зумовила появу необіхевіоризму, який також спирається на поведінковий принцип, але вже по-іншому визначає характер відношень між стимулами та реакціями й допускає наявність проміжних змінних між ними у вигляді очікувань, гіпотез, пізнавальних схем тощо.

Учені Е. Толмен (1886–1959 рр.), К. Халл (1884–1952 рр.) та інші, що працювали в цьому напрямі, запропонували формулу $S \rightarrow O \rightarrow R$, за якою зв'язок між стимулом і реакцією не є прямим, оскільки було встановлено, що той самий стимул може викликати різні реакції, так само як одна і та сама реакція може спонукатися різними стимулами. Б. Скіннер (1904–1990 рр.) на основі положень біхевіоризму висунув ідею програмованого навчання, що передбачає “покрокове” оволодіння діяльністю з підкріпленням кожного кроку. Його ідеї внесли значний вклад у становлення кібернетики.

Одним із напрямів психологічної науки є гештальтпсихологія. Цей напрям, характерний для західної психології першої третини ХХ ст., висунув програму вивчення психіки, як цілісної внутрішньої структури — гештальта. Гештальтпсихологія вважає первинною індивідуальною властивістю психіки, що перебуває у відповідності з фізіологічними процесами мозку і зовнішнім світом. Виникнення цього напрямку пов'язано, передусім, з іменами німецьких учених М. Вертгеймера (1880–1943 рр.), К. Коффки (1886–1941 рр.), В. Келера (1887–1967 рр.), що на протигагу положенням асоціативної психології висунули ідею цілісності психічного образу, властивості якого не можуть виводитися з властивостей окремих його частин. На основі такого підходу вдалося показати зумовленість сприймання співвідношенням предмета і його оточення, з'ясувати роль інсайту та переструктурування чуттєвих даних у мисленні. Нове у психіці є наслідком реорганізації та перецентрації існуючих у них самих гештальтів. Ідеї гештальтпсихології збагатили дослідження пізнавальних процесів та знайшли своє продовження у когнітивній психології. Так, М. Вертгеймер показав можливість сприйняття руху за його фактичної відсутності. У проведених ним дослідах два відрізки, що знаходилися один від одного на відстані, почергово висвітлювалися і затемнювалися. Тобто зі зменшенням інтервалів часу між “спалахами” сприйняття двох відрізків замінювалося сприйняттям переміщення одного відрізка. Було зроблено припущення, що побудова складного психічного образу відбувається в інсайті — особливому психічному акті миттєвого розуміння ситуації, у результаті чого забезпечується вирішення проблеми. Проблема цілісного образу, що розроблювалася в гештальтпсихології, сприяла затвердженню системного підходу до вивчення явищ не тільки в психології, а й у науці загалом. Під впливом ідей гештальт-

тпсихології американський психолог Ф. Перле (1893–1970 рр.) створив один з найзначущих напрямів сучасної психотерапії — гештальттерапію. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. у психології починають використовуватися поняття самосвідомості та особистості, які поступово витісняють поняття свідомості та поведінки (вони не зникають,

а набувають нового значення, посідають певне місце у новій системі понять про психіку). У концепціях З. Фрейда, К. Г. Юнга, Г. Олпорта, В. Штерна, Е. Шпрангера, представників французької соціологічної школи, а також гуманістичної психології, на перший план виходить категорія особистості як системи психічних властивостей, “відкритої системи” тощо.

На початку ХХ ст. про потребу введення у науковий обіг синтетичного поняття особистості, індивідуальності “як координованої цілісної системи”, про необхідність всебічного вивчення особистості заявляли М. Ланге, І. Сікорський, В. Бехтерев та інші дослідники.

Одним із провідних напрямів сучасної психологічної науки є гуманістична психологія, що, за визначенням одного з її основоположників А. Маслоу (1908–1970 рр.), становить “третю силу”, яка протистоїть біхевіоризму і психоаналізу. Гуманістична психологія визнає предметом дослідження унікальну особистість, вбачаючи в ній активну, свідому істоту, яка відповідає за своє життя і прагне до втілення моральних ідеалів. Особистість потребує зв’язків з іншими людьми, відчуває необхідність постійного самовдосконалювання, шукає сенс життя.

Приміром А. Маслоу джерелом психічного розвитку особистості вважає її прагнення до самоактуалізації — якомога повного вияву своїх можливостей. Це прагнення ґрунтується на ієрархії потреб людини, яку становлять: потреби в повазі та самоповазі, потреби любові з боку довколишніх і належності до спільноти, потреби в безпеці і фізіологічні потреби (спрага, голод, продовження роду тощо). З ними щільно пов’язані пізнавальні та естетичні потреби, але вони є вторинними. Потреба в самоактуалізації виявляється лише тоді, коли задоволені потреби, що перебувають на нижчих шаблях ієрархії. З позицій цього напрямку, людина може звернутися до психолога за психологічною допомогою з тим, аби досягти нею свого ідеального Я.

На противагу біхевіоризму, зорієнтованому на аналіз окремих дій, представники гуманістичної психології К. Роджерс (1902–1987 рр.), Г. Олпорт (1897–1967 рр.) та інші розглядають особис-

28
тість як єдине ціле. На відміну від психоаналітичного підходу предметом гуманістичної психології визнається психологічно здорова особистість. При цьому представники гуманістичної психології стверджують, що людина споконвічно добра, чи у крайньому разі, нейтральна; агресія, насильство виникають у результаті впливу навколишнього середовища. Вищою основною потребою людини є потреба в самоздійсненні (самоактуалізації) чи, за В. Франклом (1905 р.), — основоположником логотерапії, у відкритті і реалізації власного смислу життя. Відповідно до цих уявлень гуманістичної психології, розробляються підходи щодо забезпечення психічного благополуччя особистості.

Основним завдання когнітивної психології, що виникла в середині ХХ ст. як напрям психологічної науки, є доказ вирішальної ролі знання в психічному розвитку людини. Представники цього напрямку (Ж. Піаже, Дж. Брунер, А. Пайвіо, У. Найссер, Л. Фестінгер та ін.) зосередили свої зусилля на вивченні психічних, насамперед пізнавальних, процесів, дослідженні внутрішньої організації психічних процесів: сприймання, пам'яті, уваги, мислення. Вони часто вдаються до аналогій між обробкою інформації технічними пристроями і людиною і на цій підставі створюють численні моделі психічних процесів. У результаті було виявлено найважливіші властивості пізнавальної діяльності (залежність від зовнішнього середовища, вибірковість тощо).

Представники когнітивної психології твердять про вирішальну роль у поведінці знань — результатів пізнавальної діяльності. На нинішньому етапі свого розвитку вона прагне об'єднання з іншими напрямками, зокрема з новітніми варіантами біхевіоризму та генетичною психологією.

Генетична психологія — напрям, що вивчає проблему розвитку інтелекту дитини. Його засновник Ж. Піаже вбачає у такому розвитку результат трансформацій операцій — зовнішніх дій дитини з предметами. Завдяки інтеріоризації — процесу закономірного переходу зовнішніх дій у внутрішні — ці операції стають власне інтелектуальними структурами. Якщо початковий період розвитку інтелекту сенсомоторний, то наступні прямо пов'язані з логікою операцій. Першим з них є період конкретних операцій — припадає на молодший шкільний вік, становлення другого періоду — формальних операцій — завершується у підлітковому віці.

29

На початкових етапах свого інтелектуального розвитку дитина розкриває себе через реалізм: сприймає довколишні об'єкти саме такими, якими їх подають органи чуттів, а себе вважає точкою їх відліку. Реалізм є виявом дитячого егоцентризму — неявної розумової позиції, з якої впливають такі особливості дитячого мислення, як синкретизм (об'єднання у судженні різнорідних явищ), однопорядковість (відсутність зв'язку між судженнями), трансдукція (перехід від часткового до часткового, минаючи загальне), нечутливість до суперечностей. Егоцентричним є мовлення дитини: діючи з предметами вона звертається більше до себе, ніж до іншого. Щоб подолати егоцентризм і перейти до децентрації, дитина має оволодіти внутрішніми операціями, насамперед зворотністю думки.

На взаємодії процесів асиміляції й акомодатії ґрунтується перехід від реалізму до об'єктивності, взаємності, релятивізму. На цьому етапі з'являється зворотність думки, дитина звільняється від егоцентризму. Теорію Ж. Піаже можна вважати випадком логічного редукціонізму в психології, але за здатністю охопити і пояснити розвиток

дитячого інтелекту вона є унікальною.

У 60-х роках ХХ ст. визначився ще один напрям — трансперсональна психологія, яка вивчає граничні можливості людської психіки з нетрадиційних позицій. Основними теоретичними джерелами трансперсональної психології є психоаналіз і східні філософські системи, принципи яких сформульовано на основі уявлень про енергетичну природу світу. В центрі уваги цього напрямку — так звані змінені стани свідомості, яких можна досягти завдяки спеціально організованому інтенсивному диханню (С. Гроф) й особливої, трансцендентальної музики.

Змінені стани свідомості дають можливість повторного переживання важливих подій з життя людини на вищому рівні, що може сприяти духовному переродженню, набуттю цілісності.

Вітчизняна психологія ХХ ст. пішла особливим шляхом розвитку на основі філософії діалектичного матеріалізму. На розвиток уявлень, сформованих у вітчизняній психології, істотно вплинули роботи І. Сеченова, І. Павлова, В. Бехтерева, Л. Виготського, Г. Костюка, О. Леонтєва, С. Рубінштейна та інших видатних учених.

У післяреволюційний період вітчизняна психологія розвивалася на основі ідей марксистської філософії, а також під впливом матеріалістичних ідей І. Сеченова, І. Павлова, О. Ухтомського і багатьох інших. У теоретичних дослідженнях 20–30-х років розроблялися ме-

30
тодологічні засади нової діалектико-матеріалістичної психології.

У філософських працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна були виділені й канонізовані певні теоретичні положення, що мали вирішальне значення для подальшого розвитку вітчизняної психологічної науки.

Крім того, варто відзначити, що на розвиток психології впливає культурно-історична концепція психічного розвитку (Л. Виготський (1896–1934 рр.) та ін.), яка розглядає механізми формування вищих психічних функцій (абстрактного мислення, логічної пам'яті, мови) у процесі засвоєння людиною культури.

Діяльнісний підхід об'єднує учених, для яких психіка — функція мозку, явище, що виникає у процесах активності живої істоти й опосередковує їх своїми специфічними функціями. Цей підхід виник на ґрунті філософії марксизму і був відмітною ознакою радянської психології. Видатними дослідниками цього напрямку були Л. Виготський, С. Рубінштейн, О. Леонтєв.

С. Рубінштейн, здійснивши аналіз природи психіки, виділив два плани: онтологічний, який розкриває сутність буття психіки, і гносеологічний, що пояснює закономірності її пізнання. Воно розглядається у контексті реальних відношень суб'єкта — носія практичної і пізнавальної активності і об'єкта — предмета його активності. Ця активність має характер соціальної за змістом діяльності, у процесі якої суб'єкт змінює об'єкт відповідно до власних потреб, змінюючись при

цьому сам. Діяльність — це спосіб існування людини як суспільної істоти. Так, особистість є цілісною системою внутрішніх умов, через які переломлюються всі зовнішні впливи. Він має рефлекторну природу, а тому охоплює і відображальні процеси мозку. С. Рубінштейн фундаментально досліджував взаємозв'язок внутрішнього і зовнішнього, сформулювавши принцип детермінізму під час пояснення психічних явищ.

Представники діяльнісного підходу у психології (О. Леонт'єв, П. Гальперін, Д. Ельконін, Г. Костюк та ін.) вивчають будову і функціонування психіки в процесі діяльності (навчання, гра, спілкування, самопізнання та ін.).

О. Леонт'єв, учень і послідовник Л. Виготського, основну увагу приділяв вивченню будови і функціонування психічного відображення реальності в процесі діяльності.

Видатний український психолог Г. Костюк (1899–1982 рр.) розглядав психічне явище як особливий вид діяльності, причому діяль-

31

ності не мозку, а людини, що більш-менш усвідомлено створює власну психіку.

Сучасна українська психологія (М. Боришевський, О. Бондарчук, Л. Карамушка, О. Киричук, П. Лушин, В. Роменець, В. Семиченко, В. Татенко та ін.) прагне об'єднати філософський, культурологічний, психологічний підходи до вивчення сутності психологічних явищ життя людини. При цьому виникнення і розвиток усіх психічних феноменів визначаються взаємодією ситуативного, мотиваційного та інших компонентів учинку як одиниці аналізу особистості людини.

Активно розвиваються такі прикладні галузі психології, як психологічна служба в системі освіти, соціально-психологічна служба допомоги сім'ї, організаційна психологія, різні напрями психотерапії тощо. Від складності завдання визначається і місце психології у системі сучасних наук.

Тема 3 Місце психології у системі наук.

Галузі психології

Психологія формувалась упродовж століть і бурхливо розвивається у сучасних умовах науково-технічного поступу в нерозривному взаємозв'язку з іншими галузями знання і суспільної практики.

Психологія як наука становить систему пов'язаних між собою та з іншими науками галузей.

Питання психології упродовж тривалого часу вивчалися в межах філософії, і лише в середині ХІХ ст. ця наука стала самостійною, відділившись від філософії. Однак вона зберегла з нею тісний зв'язок. І на сьогоднішній день існують наукові проблеми, які розглядаються з позиції як психології, так і філософії. Це такі проблеми, як поняття

особистісного змісту й мети життя, світогляд, політичні погляди, моральні цінності тощо.

Крім того, в самій психології є питання, які неможливо вирішити експериментальним шляхом. При зіткненні з подібного роду проблемами психологи змушені звертатися до філософії й тим самим користуватися тим, що їм пропонують представники суміжної науки — філософії. До традиційних міждисциплінарних проблем, у цьому випадку філософсько-психологічних, належать проблеми сутності й походження людської свідомості, природи вищих форм людського мислення, впливу суспільства на особистість і особистостей на суспільство, методологічні проблеми психології.

32

Слід також наголосити, що є проблеми, вирішення яких можливо тільки при спільній участі психологів і філософів. Такими проблемами вважаються, наприклад, проблеми епістемології — науки про пізнання людиною навколишнього світу. Існують і психологічні теорії, які носять характер психолого-філософських. До них варто віднести теоретичні роботи сучасних послідовників З. Фрейда — неофрейдистів.

Єднання філософії й психології зумовлене ще й тим, що психологічна наука обирає методологію наукового дослідження, опираючись на світоглядні теорії й концепції, які, своєю чергою, формуються у межах філософії. Панування того чи іншого світогляду відбивається і на закономірностях розвитку психологічної науки.

Отже, сучасна психологія і філософія донині розвиваються у тісній єдності, взаємодоповнюючи одна одну. Спостерігається інтеграція і взаємопроникнення знань цих наук на теоретико-методологічному рівні. Таким чином, філософія є методологічною основою психології. Іншою наукою, що знаходить доволі багато загальних із психологією інтересів у розробці проблем, пов'язаних із суспільством і особистістю, є соціологія. Тут також спостерігається взаємодопомога в розвитку наук, але вже на рівні методології дослідження. Так, соціологія запозичила із соціальної психології методи вивчення особистості й людських відносин. Водночас психологія широко використовує у своїх експериментальних дослідженнях прийоми збирання наукової інформації, які є традиційно соціологічними. До таких методів насамперед належать опитування й анкетування.

Крім того, спостерігається взаємопроникнення різних теорій, розроблених у межах цих наук. Наприклад, розроблена переважно соціологами концепція соціального навчання є загальноприйнятою в соціальній і віковій психології. І навпаки, теорії особистості й малої групи, розроблені психологами, знаходять широке застосування в соціології. Є також чимало проблем, які намагаються спільно вирішити психологи й соціологи, а саме: взаємини між людьми, національна психологія, психологія економіки й політики держави. Сюди

ж варто віднести проблеми соціалізації й соціальних установок, їх формування.

Таким чином, наукові розробки соціологів перебувають у досить тісному зв'язку з роботами психологів, оскільки саме в психології розглядається взаємодія людини і соціального середовища. Своєю чергою, для психології становлять самостійний інтерес всілякі аспекти соціалізації.

33

Водночас усіма цими проблемами, розроблюваними психологічною наукою, послуговуються у своїх дослідженнях соціологи. Таким чином, соціологія і психологія перебувають у тісному взаємозв'язку як на рівні теоретичних досліджень, так і на рівні використання певних методів. Розвиваючись паралельно, вони доповнюють дослідження один одного у вивченні соціальних явищ людини й людського суспільства.

Іншою суспільною наукою, тісно пов'язаною із психологією, є педагогіка. На перший погляд ці науки нероздільні між собою, оскільки виховання і навчання дітей не може не враховувати психологічні особливості особистості. Згідно з цим не можна сумніватися в істинності такого судження. Однак, якщо психологія розвивалася у межах філософії, то педагогіка споконвічно формувалася як самостійна наука. У результаті психологія і педагогіка організаційно оформилися як самостійні науки й існують роздільно.

На жаль, на практиці і дотепер немає тісного взаєморозуміння між психологами і педагогами.

Важливі психологічні проблеми, які виникають на перетині педагогіки і психології при вивченні закономірностей розвитку особистості, вікових та індивідуальних особливостей дітей, а також при розробці нових методів навчання й виховання, вирішуються педагогічною, віковою і дитячою психологією та іншими спеціальними галузями психології — тифлопсихологією, сурдопсихологією тощо.

Таким чином, виходячи з викладеного матеріалу, можна стверджувати, що психологія тісно пов'язана із суспільними науками, зокрема, історією.

Прикладом глибокого синтезу історії і психології у створенні загальної наукової теорії є теорія культурно-історичного розвитку вищих психічних функцій людини, розроблена Л. Виготським. У ній автор зазначав, що головні історичні досягнення людства, насамперед мова, знаряддя праці, знакові системи, стали потужним фактором, що значно посунули вперед філогенетичний й онтогенетичний розвиток людей. Користуючись усім цим, людина навчилася управляти власною психікою і поведінкою.

Іншим, не менш відомим прикладом взаємозв'язку історії і психології, є використання у психології історичного методу. Його сутність полягає в тому, що для розуміння природи якого-небудь психічного явища потрібно простежити його філо- і онтогенетичний розвиток від елементарних до більш складних форм. Щоб усвідомити, що таке

вищі форми психіки людини, потрібно простежити їх розвиток у ді-

34

тей. Отже, головною і найціннішою думкою, що лежить в основі зближення психології і історії, є думка про те, що сучасна людина з її психологічними якостями й особистісними властивостями виступає продуктом історії розвитку людства.

Ознайомившись із взаєминами та зв'язками психології і суспільних наук, можна зробити висновок, що психологія — це суспільна наука. Наука психологія також тісно пов'язана з медициною і біологією.

Її зв'язок із цими науками викликаний двоїстою природою людини як соціальної і водночас біологічної істоти. Більшість психічних явищ і, насамперед, психічних процесів фізіологічно зумовлені, тому знання, отримані фізіологами і біологами в психології, використовують, аби краще зрозуміти ті чи інші психічні явища. На сьогодні добре відомі факти психосоматичного й соматопсихічного взаємовпливу. Сутність цього явища полягає в тому, що психічний стан індивіда відбивається на його фізіологічному стані, а в певних ситуаціях психічні особливості можуть сприяти розвитку того чи іншого захворювання. І навпаки, хронічне захворювання зазвичай позначається на психічному стані хворого. З огляду на тісний зв'язок психічного й соматичного, в сучасній медицині активного розвитку набули методи психотерапевтичного впливу, що використовують “лікувальні властивості” слова.

Нерозривний зв'язок між психологією та фізіологією зумовив виникнення і розвиток спеціальних дисциплін — психофізіології і психофізики. Вирішення проблем виникнення та розвитку психіки в процесі біологічної еволюції спричинило формування таких галузей знань, як зоологічна та порівняльна психологія. Крім того, на межі природничих наук та психології формуються і розвиваються напрями, до яких можна віднести загальну, диференціальну й генетичну психофізіологію.

Потреба в психологічних знаннях виникає при розробці проблем здоров'я, що привело до формування патопсихології, психопатології, медичної психології, психології здоров'я, нейропсихології, психофармакології, психотерапії та ін.

Потребують психологічних знань і технічні науки, пов'язані з діяльністю людини в умовах комп'ютеризованих, автоматизованих та автоматичних систем. Зв'язок психології і технічних наук зумовлений тим, що людина є безпосереднім учасником усіх технологічних і виробничих процесів. Практично неможливо організувати виробничий процес без участі людини. Вона була й залишається основним учасником цього

35

процесу. Тому не випадково психологічна наука розглядає людину як невід'ємну складову технічного прогресу. У дослідженнях психологів, що займаються розробкою соціотехнічних систем, людина

виступає складним елементом система “людина–машина”. Завдяки діяльності психологів створюються зразки техніки, які враховують психічні й фізіологічні можливості людини, а якщо ні, то могли б бути створені технічні зразки, які через свої ергономічні характеристики ніколи не змогла б експлуатувати людина.

На перетині технічних і психологічних наук сформувалися спеціальні дисципліни та напрями — психологія праці й інженерна психологія, які використовують психологічні знання для оптимізації діяльності спеціалістів, а також для проведення профорієнтаційної, профконсультаційної роботи, відбору кадрів та їх навчання. Ці науки спричинили виникнення науково-прикладного комплексу — ергономіки. (Докладніше про зв’язок психології з технічними науками йтиметься в останньому розділі підручника.)

Базою об’єднання усіх спеціальних психологічних дисциплін є загальна психологія, яка теоретично й експериментально розробляє фундаментальні психологічні проблеми. Взаємозв’язки системи психологічних наук утворюють важливу умову її функціонування і розвитку, що забезпечує успішне вирішення нагальних суспільних потреб. При цьому дедалі глибше усвідомлюються відносність меж між різними психологічними дисциплінами та потреба у їх зближенні з іншими фундаментальними і прикладними науками у процесі становлення системи людинознавства.

Відомий психолог Б. Ананьєв наголошував у своїх працях, присвячених проблемам людинознавства, що “виключно велике значення має дослідження людини як основної продуктивної сили суспільства, як суб’єкта праці та провідної ланки в системі “людина–машина”, як суб’єкта пізнання, комунікації та управління, як предмета виховання та ін.”.

Принциповим у системі людинознавства Б. Ананьєв вважав розрізнення таких понять, як “індивід”, “особистість” та “суб’єкт діяльності”. Ним були виділені стрижневі проблеми в системі наукових знань про людину. Розглядаючи людину як біологічний вид *homo sapiens*, він запропонував класифікацію основних проблем і наук, що її вивчають. Це чотири головні проблеми: антропогенез, расогенез, історична філогенія і соматична організація (фізичний тип) сучасної людини.

36

Крім того, науковець визначає ключові проблеми, пов’язані з історичним розвитком суспільного життя людства (соціогенез) та еволюцією життя на Землі, оскільки фундаментальні основи системи людинознавства складаються саме з цих двох підвалин. На їх перетині диференціюються наукові центри, що займаються проблемами біогеносфери, ноосфери та освоєння космосу.

До системи наукового пізнання людини входять також наукові комплекси, які характеризують структуру людини як індивіда та особистість, як суб’єкта та індивідуальність. У наукові комплекси

обов'язково включаються різні психологічні дисципліни.

Становлення системи людинознавства в сучасних умовах пов'язане з об'єктивною логікою розвитку науки загалом та її найважливішими теоретичними дисциплінами. Водночас практична потреба в управлінні людськими ресурсами й резервами зблизила різні прикладні дисципліни, що має велике значення для комплексного вивчення людини. Чільне місце в процесі становлення системи людинознавства посідає психологія, яка інтенсивно розвивається і становить розгалужений комплекс теоретичних, науково-прикладних і практичних дисциплін.

Таким чином, сучасна психологія тісно пов'язана з різними галузями науки й практики. Можна стверджувати, що скрізь, де задіяно людину, є місце психологічній науці. Тому не випадково психологія з кожним роком набуває усе більшої популярності та поширення. Своєю чергою, бурхливий розвиток психології, її впровадження в усі сфери практичної і наукової діяльності сприяло виникненню різноманітних галузей психології.

Галузі психології. У наш час значно розширився фронт психологічних досліджень, з'явилися нові наукові напрями і дисципліни.

Структура сучасної психології становить систему пов'язаних між собою та іншими науками галузей.

За спрямованістю діяльності психологів на пізнання, дослідження або перетворення психіки вирізняють три великі групи галузей: теоретичну, науково-прикладну та практичну психологію.

До теоретичної психології належать: загальна психологія, історія психології, експериментальна, генетична, соціальна, порівняльна, диференціальна психологія, психофізіологія, психологія особистості, моделювання психіки.

37

Особливе місце серед інших галузей психології посідає загальна психологія. Вона вивчає сутність і загальні закономірності виникнення, функціонування і розвитку психіки, систематизує експериментальні дані, здобуті в різних галузях психологічної науки, розробляє фундаментальні теоретичні проблеми психології, формулює основні принципи, категорії, поняття, закономірності, становить фундамент розвитку всіх галузей та розділів психологічної науки. Завданнями загальної психології є: розроблення проблем методології та історії психології; теорії та методів дослідження найзагальніших законів виникнення, розвитку та буття психологічних явищ. Загальна психологія вивчає: пізнавальну і практичну діяльність; загальні закономірності відчуття, сприйняття пам'яті, уяви, мислення; психічну саморегуляцію; індивідуально-психологічні особливості особистості тощо.

Поняття загальної психології об'єднуються в три основні категорії:

- психічні процеси;
- психічні стани;

- психічні властивості чи особливості особистості.

Психічними процесами зазвичай вважаються такі пізнавальні процеси:

- відчуття і сприйняття як відображення безпосередньо діючих на органи відчуття предметів, подразників;
- пам'ять як відновлювальне відображення дійсності;
- уяву і мислення як узагальнене й перероблене у свідомості людини відображення властивостей дійсності, які недоступні без посереднього пізнання;
- вольові процеси (спонукання потреб, виникнення мотивів чи спонукань діяти певним чином; винесення рішення і його виконання);
- емоційні процеси (виникнення почуттів, їх динаміка залежно від задоволення потреб і т. ін).

До психічних станів належать:

- вияви почуттів (настрої, афекти);
- вияви уваги (зосередженість, розсіяність);
- вияви волі (впевненість, невпевненість);
- вияви мислення (сумніви та ін).

До психічних властивостей, або властивостей особистості, відносять: якості розуму, мислення, стійкі особливості вольової сфери, що закріпилися в характері, темпераменті, здібностях; закорінені та щойно виниклі спонукання діяти певним чином, властивості почуттів (запальність, сентиментальність, соромливість) тощо.

38

Поділ усіх виявів психіки на вказані категорії досить умовний.

Поняття психічний процес вказує на процесуальність, динаміку факту, що його встановлює психологія. Поняття психічний стан характеризує статичний момент, відносну постійність психічного факту. Поняття “психічна особливість”, або “психічна властивість”, виражає тривкість психологічного факту, його закріпленість і повторюваність у структурі особистості.

Історія психології розглядає формування психологічних категорій і понять упродовж усього часу існування наукової психології, історію психологічних досліджень у різні часи в різних школах та перспективи розвитку психології як науки.

Експериментальна психологія займається розробленням нових методів психологічного дослідження для значно глибшого вивчення психічної реальності.

Генетична психологія вивчає закономірності розвитку психіки тварин і людини у філогенезі (протягом біологічної еволюції усього живого та історичного розвитку психіки) і в онтогенезі (упродовж життя окремої особи).

Соціальна психологія досліджує психічні явища в процесі взаємодії людей у великих та малих суспільних групах, а саме: вплив

засобів масової комунікації на різні верстви населення, особливості формування та поширення чуток, смаків, суспільних настроїв, моди, питання психологічної сумісності, міжособистісних взаємин, групової атмосфери, роль лідера у групі, стосунки між членами сім'ї тощо.

Соціальна психологія вивчає три кола проблем. Розглянемо їх.

1. Соціально-психологічні явища у великих групах (у макросередовищі), а саме: проблеми масової комунікації (радіо, телебачення, преса та ін.); механізми та ефективність впливу засобів масової комунікації на різноманітні спільності людей; закономірності поширення моди, чуток, загальноприйнятих смаків, обрядів, пережитків, громадських настроїв; психологію релігії, етнопсихологію.

2. Соціально-психологічні явища у так званих малих групах (у мікросередовищі), як-то: проблеми психологічної сумісності в замкнених групах, міжособистісних стосунках у групах, групової психологічної атмосфери, становище лідера у групі; типи груп (асоціації, корпорації, колективи), співвідношення формальних і неформальних груп, кількісних меж малих груп; ступінь і причини згуртованості групи; сприйняття людини людиною в групі тощо.

39

3. Соціальна психологія особистості розглядає проблеми, які пов'язані з вивченням скерованості особистості, її самооцінки, самопочуття і самоповаги; стійкості і навіюваності, колективізму та індивідуалізму; а також питання, пов'язані з вивченням установок особистості, їхньої динаміки, перспектив особистості.

Порівняльна психологія має предметом свого дослідження особливості психіки тварин (зоопсихологія) порівняно із психікою людини.

Диференціальна психологія досліджує індивідуально-психологічні особливості психіки з урахуванням вікового рівня розвитку та механізмів функціонування психіки, ролі задатків і здібностей індивіда тощо.

Психофізіологія вивчає фізіологічні механізми діяльності мозку, вищої нервової системи, які лежать в основі функціонування психіки. Психологія особистості займається вивченням психічних властивостей людини як цілісного утворення, як певної системи психічних якостей, що має відповідну структуру, внутрішні взаємозв'язки, характеризується індивідуальністю та взаємопов'язана з навколишнім природним і соціальним середовищем.

Моделювання психіки як розділ теоретичної психології використовує наукові дані про психіку для побудови математичних і кібернетичних моделей психічних функцій (сприймання, мислення, пам'яті, розпізнавання, спілкування тощо) та всієї психіки загалом з метою розроблення і вдосконалення технічних систем, перевірки наявних психологічних теорій за допомогою комп'ютерного моделювання (комп'ютерного експерименту).

Науково-прикладна психологія розглядає галузі, для яких характерні дослідження і практичне використання знань з метою оптимізації поведінки та діяльності людей. Напрями науково-прикладної психології розрізняють за певними ознаками.

Завдання для самостійної роботи

Питання для самоконтролю

1. Що вивчає наука психологія?
 2. Ознайомившись із міфом про Психею у викладенні Апулея, складіть психологічний портрет Психеї, відмітивши всі її позитивні і негативні індивідуальні риси та вчинки.
 3. Що таке психічні явища?
 4. Що є об'єктом психології?
 5. Що є предметом психології?
 6. Схарактеризуйте основні завдання психології.
 7. Схарактеризуйте особливості психології як науки.
 8. У чому полягає відмінність між науковою і життєвою психологією?
 9. Які галузі психологічної науки ви знаєте?
 10. Які галузі психологічної науки належать до практичної психології?
 11. Виокремте й опишіть етапи становлення психології як науки.
 12. Схарактеризуйте основні напрями психологічної науки.
 13. Дайте визначення поняття “наукова психологія”.
 14. Дайте визначення поняття “практична психологія”.
 15. Назвіть основні галузі практичної психології.
 16. Що таке життєва ситуація?
 17. У чому полягає специфіка виникнення професії психологія як особливої сфери людської діяльності в Україні?
- 55
18. У чому полягає взаємозв'язок практичної психології та психологічної практики?
 19. За якими основними критеріями класифікуються психологічні проблеми особистості (групи)?

Тестові завдання

1. Слово “психологія” у перекладі з грецької означає:
 - а) наука про душу;
 - б) наука про свідомість;
 - в) наука про мислення.
2. Поему “Про природу речей” написав:
 - а) Лукрецій;
 - б) Епікур;
 - в) Платон.
3. Основне завдання психології як науки полягає:
 - а) у вивченні якісних (структурних) особливостей психічних явищ та процесів, що мають не тільки теоретичне, а й практичне значення;

б) у вивченні об'єктивних закономірностей функціонування психічних явищ та процесів, що мають не тільки теоретичне, а й велике практичне значення;

в) у дослідженні фізіологічних механізмів, що лежать в основі психічних явищ.

4. Розділ психології, який вивчає (теоретично й експериментально) закономірності і механізми психічної діяльності, психічного відображення, називається:

а) диференційною психологією;

б) соціальною психологією;

в) загальною психологією.

5. Наука, яка вивчає закономірності поведінки і діяльності людей, що знаходяться у різних соціальних групах, та психологічні риси самих груп, називається:

а) диференційною психологією;

б) соціальною психологією;

в) загальною психологією.

56

6. Розділ психології, який вивчає індивідуально-психологічні відмінності між людьми, як між окремими індивідами, та типологічні відмінності психологічних виявів у представників різних соціальних, вікових, етнічних груп називається:

а) диференційною психологією;

б) соціальною психологією;

в) загальною психологією.

7. Визначте, на якому етапі становлення психологію розглядають як науку про поведінку:

а) на I етапі;

б) на II етапі;

в) на III етапі;

г) на IV етапі.

8. Дайте відповідь, на якому етапі становлення психологію розглядають як науку про свідомість:

а) на I етапі;

б) на II етапі;

в) на III етапі;

г) на IV етапі.

9. Назвіть представників когнітивної теорії в соціальній психології:

а) К. Халл, Міллер, Роттер;

б) Е. Фромм, К. Хорні, А. Адлер;

в) К. Левін, Хайдер, Колберг.

10. Назвіть теорію, створену З. Фрейдом:

а) біхевіоризм;

б) фрейдизм;

в) психоаналітична;

г) рефлексорна.

11. Напрямок, предметом вивчення якого є поведінка, називається:

- а) біхевіоризм;
- б) фрейдизм;
- в) психоаналіз;
- г) гештальтпсихологія.

12. Назвіть напрям, що стверджує пріоритет структури або цілісності в організації психічних процесів:

- а) гештальтпсихологія;
- б) генетична психологія;
- в) когнітивна психологія;
- г) біхевіоризм.

13. Засновником напрямку генетичної психології є:

- а) Брунер Сеймур;
- б) Абрахам Маслоу;
- в) Жан Піаже;
- г) Григорій Костюк.

14. Предметом вивчення гуманістичної психології є:

- а) потреба в самореалізації, самоактуалізації;
- б) несвідомі психічні процеси;
- в) адаптована поведінка.
- г) усі відповіді правильні.

Творчі завдання

1. Запишіть у зошитах для самостійної роботи визначення наукової, практичної та прикладної психології. Поясніть відмінності між структурами наукової та практичної психології.

2. Проаналізуйте поняття “практикуючий”, “практичний” психолог та “психолог-практик”. Визначте, як вони співвідносяться між собою.

3. Протестуйте особистість біографічним методом та за результатами тестування складіть поведінковий портрет особистості.

4. Прочитайте міф про Психею у викладі Апулея. Робота над текстом міфу допоможе: а) ознайомитися з психологією, а саме: розвинути асоціативне мислення (міф став підґрунтям багатьох сюжетів світової літератури); б) виокремити зміст, який стосується опису психічних властивостей людей, їхніх учинків, різноманітних ситуацій взаємодії людей; в) ознайомитися з найпоетичнішою “історією” людської долі.

Список рекомендованої літератури

1. Бондарчук О. І. Загальна психологія: навч. посіб. / О. І. Бондарчук — К.: Логос, 2004. — 140 с.
2. Бондарчук О. І. Експериментальна психологія.: курс лекцій / О. І. Бондарчук. — К.: МАУП, 2003. — 170 с.

3. Басова Н. В. Педагогика и практическая психология / Н. В. Басова. — Ростов н/Д: Феникс, 2000. — 416 с.
4. Годфруа Ж. Что такое психология / Ж. Годфруа; пер. с франц. П. М. Сиренко. — [в 2-х т.]. — Т. 1. — М.: Мир, 1992. — 496 с.
5. Дубровина И. В., Прихожан А. М. Положение о школьной психологической службе // Вопр. психологии. — 1985. — № 2. — С. 76–90.
6. Кала У. В. Психологическая служба в школе / У. В. Кала, В. В. Раудик. — М., 1986. — 246 с.
7. Карамушка Л. М. Психологія управління закладами середньої освіти: монографія / Л. М. Карамушка. — К.: Ніка-центр, 2000. — 328 с.
8. Основы практичної психології: підручник / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. — К.: Либідь, 1999. — 536 с.
9. Практическая психология образования: учеб. для студ. высш. и сред. спец. учеб. завед. / под ред. И. В. Дубровиной. — 2-е изд. — М.: ТЦ “Сфера”, 1998. — 528 с.
10. Рабочая книга школьного психолога / под ред. И. В. Дубровиной. — М., 1992. — 420 с.
11. Рубцов В. В., Селявина Л. К., Малих С. Б. Система психологической поддержки образования / В. В. Рубцов., Л. К. Селявина, С. Б. Малих // Психол. наука и образование. — 1999. — № 7. — С. 5–32.
12. Фридман Л. М. О концепции школьной психологической службы / Л. М. Фридман // Вопр. психологии. — 2002. — № 1. — С. 97–106.